

IV. УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В.В. Барцьось

РОЛЬ УКРАЇНЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗРОБЦІ Й УХВАЛЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОГРАМИ НА УСТАНОВЧОМУ З'ЇЗДІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 8-10 ВЕРЕСНЯ 1989 Р.

Роль української інтелігенції в подіях національного державотворення в різні часові проміжки завжди викликала особливу увагу дослідників і науковців. Новітня історія України не є винятком у цьому контексті. Важливим залишається вивчення й дослідження проблеми державотворчої діяльності громадсько-політичної організації – Народний Рух України (далі – НРУ), яка перетворилась в своєму розвитку на партію. Загально визнано, що саме інтелігенція (поети, науковці, військовослужбовці, лікарі, колишні дисиденти) виступила рушієм суспільно-політичних змін в Україні наприкінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. і відіграла ключову роль в об'єднанні національно-демократичних сил України в єдиній організації – Народному Русі України. Безпосередньо нас цікавить соціально-економічна складова в діяльності НРУ, а саме розробка і ухвалення соціально-економічної програми на Установчому з'їзді НРУ, який відбувся 8-10 вересня 1989 року в м. Київ.

Такі дослідники, як Гончарук Г. («Народний Рух України. Історія»), Гарань О. («Від створення Руху до багатопартійності», «Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України»), Камінський А. («На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні»), у своїх працях частково звертають увагу на проблематику соціально-економічної діяльності НРУ, зокрема на перебіг і наслідки рухівського Установчого з'їзду, аналізують соціально-економічну програму, її переваги й недоліки. Деяку інформацію про положення соціально-економічної програми і Установчий з'їзд НРУ містять матеріали Державного архіву Вінницької області: Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68, зокрема документи Вінницького обласного й міського комітетів Комуністичної партії України. Статті Бойка О., Гончарука А., висвітлюють окремі аспекти соціально-економічної політики НРУ, передумови і причини до скликання Установчого з'їзду, актуальність поставлених завдань в економічному житті України. Багатий фактаж містять матеріали періодичних видань, зокрема газети «Літературна Україна», в якій було опубліковано Програму і Статут НРУ, співдоповіді виступаючих на з'їзді, які стосуються досліджуваної тематики, ухвалені резолюції, звернення та низку інших важливих документів НРУ. У цілому історіографія і джерельна база з даного питання є достатньою для наукового дослідження.

Важливим для розв'язання поставлених наукових завдань є з'ясування ролі і значення Установчого з'їзду НРУ у проведенні соціально-економічної політики в Україні, аналіз змісту положень прийнятих установчих документів, які стосуються економіки й соціальної сфери, звернення уваги на актуальності і своєчасності порушених на з'їзді питань українськими інтелігентами, рухівцями. Крім цього, слід виділити базові принципи й підходи до вирішення кризових явищ в українській економіці наприкінці 80-х рр. ХХ ст., показати механізми практичного втілення в життя соціально-економічної програми НРУ, що дасть можливість ширше і всебічніше висвітлити це питання.

З 8 по 10 вересня 1989 р. в Києві відбувся Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. У роботі з'їзду взяли участь 1109 делегатів (із 1158) і біля 300 запрошених, в тому числі 33 народних депутати СРСР. Вважається, що делегати представляли приблизно 280 тисяч членів Руху в Україні [1, с. 79]. На з'їзді проголошено створення нової громадсько-політичної організації, прийняті Статут та Програма Народного руху України за перебудову, в подальшому, вже на другому з'їзді в жовтні 1990 р., організація отримує назву – Народний Рух України. Затверджено друкований орган Руху «Народна газета», сформовано керівні органи НРУ. Головою обраний поет І.Ф. Драч, його заступником – народний депутат СРСР С.І. Конєв, керівником постійного робочого органу (секретаріату) затверджений один із лідерів Української Гельсінської Спілки М.М. Горинь. Більш-менш спокійний і певною мірою конструктивний характер прийнятих з'їздом документів різко розходиться з атмосферою, що панувала в залі засідань [2, с. 80]. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, утвердженні в суспільстві повноцінного

політичного плюралізму. Фактично ці дві позиції й визначали рамки дискусії, що розгорнулася на з'їзді й торкалася широкого кола питань політики, економіки, культури [3, с. 7].

Цікавими є виступи делегатів з'їзду, присвячені соціально-економічним питанням, які порушував Рух, особливо з огляду на розробку пропозицій до соціально-економічної програми НРУ за перебудову. Варто, на нашу думку, звернути увагу на окремі з них, які містять конструктивні ідеї й відрізняються актуальністю. Наприклад, виступ В. Черняка – народного депутата СРСР, доктора економічних наук, професора, назва доповіді «Економічна криза в республіці та шляхи її подолання». Цитую за текстом: «мета Народного Руху України у сфері економіки полягає в тому, щоб сприяти економічному відродженню спотвореної і сплюндрованої економіки союзними й нашими, республіканськими, міністерствами й відомствами, України, сприяти зростанню добробуту її населення, сприяти створенню гуманної, цивілізованої економіки кінця ХХ сторіччя. Народний Рух України сповідує принцип пріоритету екології над економікою, виступає за соціалізацію економіки, за поворот її обличчям до реальних потреб людини. Ми враховуємо те, що зміни в економічній системі неможливі без змін політичної системи». Далі доповідач акцентує свою увагу на денационалізації засобів виробництва, тобто їх роздержавленні, демонополізації, децентралізації, зміні системи господарювання й моделі суспільства, необхідності радикальної земельної реформи. «Суть перебудови полягає в десталінізації економічного, політичного, суспільного й духовного життя. Який же шлях виходу із кризи? Вихід із кризи можливий тільки на основі економічного, політичного й ідеологічного плюралізму», – йдеться у виступі доктора економічних наук. Володимира Черняка на з'їзді було обрано головою Ради колегій [4, с. 5]. Відомий економіст м. Швайка виступив із доповіддю «Механізм республіканського госпрозрахунку», зокрема, він стверджував, що український народ повинен звільнитись від політичної й економічної залежності центру. Заявив, що Україні потрібно ліквідувати відомчу форму управління, запровадити власну банківську, кредитну систему, гроші, передати землю її власникам – селянам [5, с. 83, 84]. Основна тема виступу доцента Мусієнка Г. називалась: «Проблеми соціальної справедливості». Він відхилив можливість комуністичного шляху вирішення цих питань. Запропонував провести ближчим часом науково-практичну конференцію «Ідеологія Народного руху України за перебудову» [6, с. 86]. Сергій Головатий зазначив, що «політичній системі, яка пройшла через скрижалі сталінського та брежнєвського свавілля й нині існує в Україні, притаманні такі риси: втрата економічної, політичної, юридичної самостійності, визначальної ланки політичної системи – держави, української національної держави – за рахунок надмірної концентрації влади центру; зосередження господарсько-управлінських функцій у руках партійно-політичного керівництва» [7, с. 6]. Академік Ігор Юхновський сказав, що, крім висунення політичних гасел, треба займатися господарською перебудовою. Виступив на користь децентралізації економіки [8, с. 101]. В цілому виступи закріплювали доцільність і актуальність запропонованих на розгляд делегатам з'їзду положень соціально-економічної програми, обґрунтовували її зміст і механізми практичного втілення.

Дуже важливо, мабуть, і те, що перший з'їзд НРУ, перейшовши пороги деякої неузгодженості, прийняв низку резолюцій, спрямованих на втілення в життя засад гуманізму й демократизації суспільства [9, с. 10]. Було прийнято 13 резолюцій, в тому числі «Про економічну самостійність», в якій вказувалось на потребу і невідкладність політичних перебудов і реформ, як передумови для створення здорової ефективної економіки [10, с. 53]. Доцільно навести ряд цитат із змісту резолюції «Про економічну самостійність», які свідчать про тактику і стратегію Руху в даному напрямку на той час. «З'їзд Народного руху України вважає, що порятунок – у переході республіки на господарську самостійність». Далі вказуються шляхи подолання кризи: «економічна система України має ґрунтуватися на республіканській власності з її складниками: державною, муніципальною, колективно-кооперативною, особистою, приватною та іншими». «Ми проти зволікань із здійсненням радикальної реформи політичної системи й демократизації республіки: створення здорової, ефективної економіки, підпорядкованої інтересам народу, потребує справжньої демократичної України. Економічна самостійність України – це основа державного суверенітету Української РСР. З нею український народ стане справжнім господарем на своїй землі» [11, с. 6]. Крім цього, в резолюції критикувалась існуюча система: «застійне господарювання принесло нашій республіці чи не найщедріший урожай різних лих і небезпек, Україна на цілому ряді напрямів досягла тої межі, за якою – невідворотна загроза фізичному та генетичному існуванню її народу». Також на з'їзді ухвалено ряд звернень, зокрема «До народу Української РСР», «До робітників і селян України». В останньому йшлося: «ми за те, щоб селяни стали господарями землі, а робітники – промислових підприємств; ми – за добробут кожної людини і всього народу України, за соціальну і національну

рівність, за демократію, за екологію наших земель, за національне відродження. Зрозумійте нас і приєднуйтеся до Руху за перебудову на Україні» [12, с. 7].

Окремо слід розглянути положення Статуту і Програми Народного руху України за перебудову, які є базовими документами в проведенні соціально-економічної політики НРУ, а також в систематичній організаційній роботі. У Статуті вказується, що «Народний рух України за перебудову – масовий громадсько-політичний рух республіки, що виник як вияв народної ініціативи за докорінне оновлення суспільства» [13, с. 7], тобто цим самим підкреслюється радикальність поставлених завдань, які можна втілити на основі народного волевиявлення й підтримки. Нагадаємо, що проект Програми Народного руху України за перебудову був опублікований ще 16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна». У колективному листі, який підписали три віце-президенти АН УРСР і головний вчений секретар Президії АН УРСР, що був опублікований в «Радянській Україні», проект Програми був критикований за «економічний романтизм» [14, с. 32]. Пізніше проект Програми був доопрацьований, і Установчий з'їзд НРУ остаточно його затвердив. Безпосередньо нас цікавлять розділи Програми, пов'язані із соціально-економічними питаннями, які варто проаналізувати. У розділі «Економіка» стаття №1 записано: «Рух сприятиме економічному відродженню України, зростанню добробуту її народу, створенню гуманної, збалансованої, ефективної економіки». Далі йде розгляд причин занепаду й кризи української економіки, як шляхи вирішення цих проблем пропонується наступне, цитую окремі положення за текстом: «економічний суверенітет і самостійність від центру і союзних відомств, їх демонополізація, денационалізація засобів виробництва (певної частини), децентралізація управління, демократизація господарського життя, самостійний вихід України на світовий ринок, перехід до конкурентного ринкового господарювання, радикальна земельна реформа, залучення до відродження української економіки зарубіжної діаспори українців» та низка інших заходів. Стаття розділу №3 «Економічний суверенітет республіки повинен забезпечуватись наданням їй політичної свободи». Розділ «Суспільство і держава» стаття №1 говорить про те, що «Рух виступає за побудову на Україні суспільства, яке базується на засадах гуманізму, демократії та соціальної справедливості». Стаття №4 «Рух виступає за демонтаж існуючої донині в Українській РСР «сталінської моделі соціалізму» й перетворенні республіки в демократичну правову державу, побудовану з урахуванням національно-історичних особливостей України». Стаття №5. «Національно-державне будівництво в республіці має здійснюватись з метою утвердження державного суверенітету Української РСР, як засоби досягнення, пропонується ухвалення нової Конституції Української РСР і перехід на республіканський госпрозрахунок» [15, с. 4, 5]. Проаналізовані положення Програми багато в чому схожі із змістом резолюції «Про економічну самостійність». У розділі «Соціальна справедливість», стаття №4, також є низка актуальних положень, які варто зацитувати: «Рух стверджує, що оновлене суспільство повинне стати суспільством рівноправних громадян, в якому відсутні всі станові, явні та приховані привілеї й пільги за номенклатурною ознакою». Також йде мова про визначення прожиткового мінімуму, рівність соціальних можливостей усіх суспільних груп, докорінну перебудову системи охорони здоров'я, вирішення проблеми житлового будівництва, соціальний захист незахищених і малозабезпечених груп населення, пріоритет державної молодіжної політики на засадах розв'язання соціальних проблем [16, с. 4, 5]. У цілому цей документ, який був вміщений на двох сторінках «Літературної України», свідчив передусім про те, що на нашій землі якимось чудом збереглися талановиті, освічені та сміливі люди, які готові послужити своїй Батьківщині. Кожний з розділів був продуманий, сягав високих рівнів політичної думки й досвіду, написаний лаконічно, грамотно [17, с. 63].

Досліджуючи питання діяльності НРУ в різних сферах суспільного життя, не можна не торкнутись теми ставлення комуністичної партійної влади до змін, які відбувались під проводом національно-демократичних сил, уособленням яких був Рух. Характерним у цьому плані може бути такий архівний документ: «Рекомендації ідеологічної комісії Вінницького обкому партії з питань роботи в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (НРУ)». Подаю за текстом документа: «в матеріалах з'їзду знайшли своє відображення багато реальних проблем в політичній, економічній, соціальній, екологічній, національно-культурній, релігійній сферах, проте, в основному, вони тлумачилися тенденційно, з відверто сепаратистських позицій. З'їзд не дав відповіді, що робити і як робити, не визначив власної участі НРУ в розв'язанні проблем перебудови, які висунула партія. Майже всі прийняті з'їздом документи мають декларативний характер, перенасичені емоціями, не несуть конструктивної програми дій [18, с. 74]. Упередженість і тенденційність тверджень влади, які мають ідеологічний характер, проявилась в інших тезах і прийнятих рішеннях: «атмосферу з'їзду визначили неприкритий націоналізм, шалений екстримізм,

нападки на соціалізм, Комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію. Висувалися вимоги про вихід України із СРСР, її повної незалежності. Ідеологічна комісія обкому Компартії України, враховуючи сказане, а також можливі негативні зміни в громадсько-політичній обстановці в області в зв'язку з минулим з'їздом НРУ, агітаційною діяльністю його делегатів і розгортання роботи із створення структури Руху на місцях, рекомендує здійснити наступні заходи. Розгорнути роботу з викриття справжніх політичних намірів НРУ, які полягають у тому, щоб «мирними парламентськими шляхами» захопити владу, встановити контроль над партійними й державними органами, добиватися повної самостійності України. У зв'язку з тим, що ініціатори НРУ маскують у своїх програмних документах ці наміри, особливо важливим є формування політично правильної громадської думки щодо ідей і дій НРУ [19, с. 75]. «Рішуче викривати намагання перевести всієї діяльності «Руху» в екстремістсько-сепаратистське русло» [20, с. 76]. Незважаючи на конкретику програмних положень основних рухівських документів, позитивного відгуку Програма НРУ, як і з'їзд загалом, у компартійного керівництва не заслужили.

Проголошуючи економічну незалежність України ще в 1989 році, в Програмі цього руху значна увага приділялась питанням розширення самостійності підприємств, структурної перебудови народного господарства, проведення земельної реформи та іншим важливим економічним проблемам. На перших Всеукраїнських зборах НРУ висловлювались ідеї використання різних форм зв'язку із зовнішнім ринком, створення зони вільного підприємництва в Україні та засуджувався протекціонізм і дискримінація у зовнішньоекономічних стосунках республіки [21, с. 7]. Оскільки Рух виступав за економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, це дало змогу на першому етапі його діяльності об'єднатися в ньому виразникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму [22, с. 8].

Отже, можна зробити висновок, що задекларовані в Програмі й інших документах Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову положення, містять радикальні і актуальні як на той час принципи практичної дії соціально-економічного характеру, покликані розв'язати існуючі в українській економіці кризові явища і проблеми. Головні принципи соціально-економічної програми НРУ, які базуються на забезпеченні добробуту громадян, формуванні самодостатньої національної економіки, розвитку України як європейської демократичної держави, ще раз підкреслюють своєчасність і значимість розроблених програмних документів. Незаперечна заслуга в цьому належить рухівським діячам – українській національно-демократичній інтелігенції, яка ще раз довела власну спроможність скеровувати творчу енергію української нації, на вирішення нагальних питань національного, соціально-економічного характеру. Перспективи дослідження даної теми залишаються значними, за умов відсутності значних наукових праць, присвячених соціально-економічній політиці Народного Руху України, це в свою чергу розширить коло вивчення сторінок новітньої української історії. Введення в науковий обіг нових документів і матеріалів, що стосуються діяльності НРУ в соціально-економічній сфері наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., є актуальним до сьогодні, коли Україна шукає нові шляхи для розв'язання назрілих політичних і соціально-економічних проблем, успіх чого неможливий без наслідування вдалого практичного досвіду попередників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 2. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 3. Бойко О. Народний Рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду // Людина і політика. – 2001. – №3. – с. 3-12; 4. Виступ Володимира Черняка на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 5. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 6. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 7. Виступ Сергія Головатого на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовтня; 8. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 9. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. Т.9. 1989 – 2001. – 660 с.; 10. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні. – Мюнхен, 1990. – 623 с.; 11. Резолюція «Про економічну самостійність», ухвалена установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня; 12. Звернення «До робітників і селян України», ухвалене установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня; 13. Статут Народного руху України за перебудову, ухвалений установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 14. Гарань О. В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; 15. Програма Народного руху України за перебудову, ухвалена установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 9 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 16. Там само; 17. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.;

18. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 19. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 20. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 21. Гончарук А. Г. Економічна політика Руху. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (11-12 вересня 1996 р., м. Одеса) – Одеса., 1996. – с. 7-9; 22. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. – 48 с.

С.О. Шамара

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ДИСКУРСИ Й ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Сільська інтелігенція, як окреме соціокультурне й історичне явище, лише нещодавно стала повертатися до поля наукових зацікавлень українських істориків й закордонних українознавців. У процесі занепаду моноідеологічної радянської системи, яка послуговувалася «єдиновірними» трактуваннями «станів» і «класів», «верств» і «прошарків», почали з'являтися перші розвідки, в яких дослідники звернули увагу не тільки на елітну інтелігенцію (міську, богемну), а й на сільську, як особливу групу у структурі всієї інтелігенції.

Серед досліджень сільської інтелігенції в Україні кінця 1980 – початку 1990-х рр. варто назвати праці Б. Кравченка, А. Капеллера, Р. Конквеста [1-3]. Незважаючи на те, що їхні праці писані переважно за кордоном, тобто в умовах наукового плюралізму, – поняття «сільська інтелігенція» використовується в них як самозрозуміла річ, точніше – у соціологічному трактуванні, усталеному в радянському суспільствознавстві. Принаймні, жоден із зазначених дослідників не вдається до додаткових пояснень цього терміну. На початку ХХІ ст. з'явилося ще декілька праць [4-6], в яких простежується діяльність різних груп сільської інтелігенції України на різних історичних етапах, але фактично не з'ясовуються її соціокультурні контури. І лише останнім часом дослідники зробили декілька ґрунтовних розвідок, в яких, повертаючись часом до старого поля дискусії про визначення «інтелігенції», рефлексуються і проблема характеристики поняття «сільська інтелігенція» [7-9]. Мета нашої статті – з'ясувати можливість визначити указане поняття, проаналізувати особливості його вжитку у суспільному і науковому дискурсах, встановити найбільш продуктивні підходи у дослідженнях сільської інтелігенції в Україні.

Зауважмо, що з'ясування сутності «інтелігенції» в цілому має тривалу історію. Античні автори вживали це поняття для характеристики людської саморефлексії. Середньовічні науковці надали йому релігійного змісту. В епоху Реформації та Просвітництва до нього було внесено гуманістичний смисл і водночас ознаку причетності до Божественного Розуму. Завершення цієї тенденції сучасні філософи вбачають в ідеях німецьких класиків, які розуміли інтелігентність як властивість свідомості, що осягає світ, також – як особливий стан «теоретичного духу», що досяг свого самоусвідомлення [10, с. 5].

Лише у ХІХ ст. поняття «інтелігенція» стало використовуватися для позначення особливої соціальної групи. Привнесення в це поняття соціологічного змісту, як уважає російський філософ р. Мамедов, і використання його для позначення соціального «прошарку», що охоплює освічених людей, відбулося у 1830-1840-х роках [10, с. 20]. Причому, в Російській імперії склалася традиція називати інтелігенцією «передових людей, що прагнули ставити свої інтелектуальні здібності на служіння суспільству, суспільному благу, стурбованих долею народу та вітчизни» [10, с. 21].

У 1905 р. російський ліберальний діяч С. Єлпатьєвський стверджував, що «інтелігенція» – це та «суспільно мисляча і суспільно чутлива, ... озброєна знаннями, керована суспільними імпульсами частина соціуму, яка в своїх думках і почуттях, у своєму світорозумінні і своїй громадській поведінці відштовхується не від вузьких, особистих, групових, професійних або класових інтересів, а від інтересів країни в цілому, народу в цілому...» [11, с. 60]. Тоді ж він відзначав, що поняття «інтелігенція» має більше як піввікову історію, і цим словом можна позначати «все те, що розуміється під словом культурні люди, тобто культурні класи населення», причому незалежно від того, володіють вони дипломом про освіту чи ні [11, с. 58-59]. Цікавим є ще одне спостереження Єлпатьєвського, згідно з яким інтелігенція по суті є рухливою (динамічною) верствою, що не дає «права народження». «У ній нема права стану, печаті соціального становища» [11, с. 60], – зазначав він.

За спогадами С. Волконського, поняття «інтелігенція», як тільки-но з'явилося, мало виразно полемічний характер й протиставлялося «аристократії». У межах Російської імперії воно стало активно поширюватися в останнє двадцятиріччя ХІХ ст., – вважає сучасний російський дослідник Б. Колоніцький. Словники того часу описували інтелігенцію як «клас освічених людей», як «передову за своїм розумовим розвитком частину суспільства». Енциклопедичний словник «Гранат» на початку